

ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОГО ЕТИКЕТУ

УДК 355.4/177

© Тамара ВРОНСЬКА

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ПРО СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВОГО ЕТИКЕТУ У ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАННЯХ УКРАЇНИ

Розглядаються становлення та розвиток військового етикету в збройних формуваннях України від доби Старокиївської держави до сьогодення. Акцентовано увагу на об'єктивних та суб'єктивних чинниках, що зумовлювали зміни військової лексики в кожен із періодів. Наголошується на тому, що із здобуттям Україною незалежності в силових структурах України створюються всі умови для утвердження державних стандартів військової термінології.

Ключові слова: збройні формування, військовий етикет, військова термінологія, товариш, пан.

Формування української військової термінології відбувалося впродовж віків. У цьому процесі чітко простежуються періоди розвитку, пов'язані насамперед із конкретними суспільно-політичними умовами її формування.

Ретроспективний аналіз української військової термінології переконує в тому, що військова лексика є однією з найдавніших фахових термінологій. Дослідження її особливостей та трансформацій відбувалося як у лінгвістичних студіях, так і в працях з історії та етнографії. У контексті згаданих наукових доробків фрагментарно здійснювався й аналіз військового етикету [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. Розрізнену інформацію щодо цього можна віднайти в писемних пам'ятках доби Старокиївської держави, козащини та організаційно-статутних документах національно-визвольних змагань українського народу [8; 9 та ін.].

Специфічність українських лексем у сфері військового етикету пов'язана з виробничо-технологічними, історико-політичними та соціально-комунікативними чинниками. Так, під впливом останнього для термінування деяких звань та посад вживалося кілька термінів-синонімів, оскільки це було пов'язано з різною мовною спрямованістю військовиків: західноукраїнських – з яскравою німецько-польською мовною орієнтацією (жовнір, ротмістр), східних – з переважанням козацької традиції

(козак, сотник), а також з помітним впливом і використанням російської військової термінології (солдат, капітан тощо).

Беручи до уваги конкретні історичні реалії, геополітичну ситуацію, що склалася внаслідок перебування українських земель протягом кількох сторіч у складі різних держав, де, відповідно, українці дотримувалися законодавства цих країн, уявляється можливим подати варіанти військового етикету, а також форми звертання військовиків один до одного у відповідному середовищі.

IX – XIII ст. (доба Старокиївської держави) характеризуються зародженням та вільним розвитком військової лексики на спільнослов'янському підґрунті.

Військо за княжих часів не створювало армії, готової вести постійні війни, а збиралося тільки в разі нападу ворога. Мобілізаційний процес передавали словами «совокупити вої, дружину». «Вої» складали ополчення. Дружину (українське військо) – бояри – вища верства громадянства. Найвищу владу над військом під час війни і миру мав князь [10, 13, 42–43].

Княжа дружина, перетворившись на постійне військо, поступово диференціювалася: серед дружинників з'явилися перші військові ранги: тисяцькі, соцькі, воєводи, мечники.

У писемних пам'ятках («Слово о полку Ігоревім», «Повість врем'яних літ») представлена тогочасна слов'янська військова термінологія, а також іншомовні термінолексеми (*товариш*, хоругов, стратиг тощо), які починають активно входити до загального громадянського та військового вжитку.

У часи Старокиївської держави були створені політичні та економічні передумови для українсько-тюркської мовної інтеграції, що призвело до активного вживання відповідних титулів та рангів (отаман, *товариш*) тощо.

Термін *товариш* відомий у більшості слов'янських мов. І. Огієнко, пояснюючи його, висловив думку, що ця лексема спочатку мала значення «член обозу, стану, укріпленого табору». Інші дослідники вважають, що слово *товариш* походить від тюркського *tavar* «стан, табір» + *is* «супутник, колега, друг» й було привнесене в українську мову приблизно в X – XII ст. зі значенням «учасник вогозового обозу або ж обозу з товаром» і є одним з основних військових термінів первісного козацького ордену [11; 12].

Період від середини XIV ст. до середини XVI ст. (Литовсько-Руська держава) позначений наявністю рудиментів старокиївської військової організації і вживанням притаманних їй військових звань та традицій.

Наприкінці XV ст. і протягом XVI ст. формується козацький стан, який має свою військову організацію, відмінну від попередньої. Термін *товариш* уперше трапляється в писемному джерелі 1594 р. («Щоденник Еріха Лясоти зі Стеблева»)¹: «...Хлопицький, наш *товариш* і нині полковник... нашого війська» [13]. У добу козащини формування військової термінології відбувається паралельно з утворенням козацького війська, коли військова справа, а водночас і термінологія, зазнали суттєвих змін, спричинених

¹ Еріх Лясота у 1584 р., виконуючи дипломатичну місію, за дорученням австрійського імператора Рудольфа II вербував козаків для боротьби проти Туреччини.

як бурхливим розвитком військової справи, так і тісними міжнаціональними зв'язками. Останні призвели до виникнення запозичень. З'являється термін «пан», який вживається під час звертання, зокрема й у військовому середовищі (пане отамане, пане гетьмане, пане полковнику тощо). Слово *пан* додається до прізвища, імені, для визначення родинних зв'язків, наприклад: «Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий!» [14].

Період національно-визвольної боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького (від середини XVII ст.) і у пізніший час утворення української козацької держави, яка проіснувала до кінця XVIII ст., характеризується активним розвитком військової термінології, у тому числі й шляхом запозичень мов-посередників. Історичні умови формування козацтва призвели до значних змін усієї системи української військової термінології: узвичаєні слов'янські терміни поєднуються з тюркськими, польськими, німецькими та іншими лексичними елементами.

Кожен козак Війська Запорізького у своєму середовищі послуговувався також номінацією *товариш*, а все військо разом називалося *товариством*.

У сучасній українській мові слово *товариш* розширило свою семантику. Воно означає: «помічник», «слуга», «співучасник котроїсь справи», «компаньйон, спільник», «член товариства», «друг», «особа, рівна за станом, співгромадянин», «у назвах звань і посад – помічник, заступник» [15, 161].

За часів козацької державності широко вживалися терміни – *військовий товариш*, *значковий військовий товариш*, *товариш сотні*, *значний і заслужений військовий товариш*, *славетний і значний військовий товариш* тощо [16, 5]. Деякі з них, зокрема «бунчуковий товариш» і «значковий товариш», набули юридичного статусу, що зміцнювало політичні та правові позиції козацтва як соціальної категорії (стану).

У середині XVII ст. давній термін воїн (вой), зберігаючись у лексичному складі східнослов'янських мов, усе частіше замінюється терміном *солдат*, який став універсальним для більшості країн Європи (нім. *soldat*, фр. *soldat*, англ. *soldier*). У Російській імперії це поняття вживається не тільки стосовно рядового воїна, а й у значенні військової людини взагалі.

XVIII – кінець XIX ст. пов'язані з остаточною ліквідацією козацької державності й перебуванням українців у складі Російської імперії та імперії Габсбургів, що позначилося на примусовому вилученні українських військових дефініцій (однак їх збережено в спілкуванні) і впровадженні в Україні російської та австрійської військової термінології.

В ієрархії військових чинів Росії на лютий 1917 р. існувала усталена традиція: до генерала зверталися «ваше превосходительство», до полковника, підполковника і капітана – «ваше высокоблагородие», до поручника, підпоручника і прапорщика – «ваше благородие» тощо [17, 18].

Доба українських національно-визвольних змагань характеризувалась реанімацією національної військової традиції.

² Згадується посада Б.Хмельницького, яку він обіймав до 1638 р.

На початку ХХ ст. у військових формаціях Січових стрільців слово *товариш* було формою звертання до різних рангів.

Із виникненням Української Центральної Ради і творення так званих українізованих частин серед військовиків певний час зберігалося звертання *товариш*. Із проголошенням УНР воно почало поступатися терміну пан. Товариш і далі побутує в період національно-визвольних змагань у значенні «заступник» – «товариш міністра». В УГА вживаються звертання – *пане* (пане отамане, пане чотар, пане хорунжий тощо).

За доби Української Держави гетьмана П. Скоропадського проводилася активна робота щодо розбудови війська, розроблялися спеціальні словники військової термінології. Серед звертань у військовому середовищі зберігає свої позиції термін «*пан*».

У період Директорії «Муштровий статут для піхоти Армії УНР», розроблений у 1919 р., передбачає звернення «*панове* старшини» та інші відповідні аналогії.

У міжвоєнний період військовики Державного Центру (ДЦ) УНР в екзилі зберігають попередні форми звертання у своєму середовищі. На структуру спецслужб ДЦ, Повстансько-партизанського штабу (ППШ) великий вплив мали польські аналогічні структури. «Офензива» (розвідка), «дефензива» (контррозвідка) і відповідна термінологія зберігалися до 1936 р. (як військові терміни інститутів УНР в екзилі).

Організаційно-статутні документи ОУН засвідчують, що в середовищі цієї організації широковживаним від 30-х і до початку 40-х рр. було звернення «*пане* провідник», а також «*друже* провідник». Останнє запозичене від «Пласту» (1914 р.)

У військових регулярних формуваннях, які виникли під час Другої світової війни (дивізія «Галичина», УПА), вживалися як спільна, так і окремішня термінологія. Спільним було використання традиційної термінології Українських січових стрільців (УСС) і водночас термінів, позначених германізмами, полонізмами та русизмами пізнішого походження. У лексиконі вояків дивізії «Галичина» виразніше проступають галицькі діалектизми та німецькі запозичення. В УПА ці компоненти були послаблені вживанням запозичень із російської мови. Загалом це зумовило використання різномірних масивів військової термінології і навіть дублетних синонімів (батальйон – курінь, уніформа – однострій, стрілець – вояк – солдат, отаман – генерал; звернення: *пане* – *друже* – *товаришу*).

Від 30-х до початку 90-х рр. ХХ ст. на теренах колишньої УРСР традиційна українська військова термінологія повністю витісняється з ужитку й замінюється загальноімперською радянською військовою термінологією (хоча в 20-х рр. в УСРР під час проведення політики українізації ще жевріли рудименти національного військового життя – «школа червоних старшин», «червоне козацтво» та ін.).

Від початку 90-х років ХХ ст. до сьогоднішнього дня в Україні в силових структурах відбувається створення державних стандартів військової термінології, обумовлених здобуттям незалежності України.

Отже, кожен зі згаданих періодів (етапів у формуванні військової термінології) під впливом об'єктивних та суб'єктивних чинників характеризувався своєрідністю розбудови військової лексики, пов'язаної із соціальним і політичним становищем України, особливостями її державно-правового статусу.

Джерела та література:

1. *Апанович О.М. Збройні сили України першої половини ХУШ ст. / О.М. Апанович. – К., 1969.*
2. *Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків / О.М. Апанович. – К., 1991.*
3. *Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін. – Львів, 1992.*
4. *Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина ХVІІ-ХVІІІ ст.) / В.В. Панашенко. – К., 1995.*
5. *Бурячок А.А. Джерела української військової термінології / А.А. Бурячок // Народна газета. – 1993. – Вип. V.*
6. *Туровська Л.В. Військові звання та посади в Україні. Історико-генетичний аспект вивчення української військової термінології / Л.В. Туровська. – К. – Ірпінь, 2005.*
7. *Шовкун Г.М. Військовий етикет / Г.М. Шовкун. – Львів, 2006.*
8. *Лясота Е.Щоденник / Е. Лясота // Жовтень. – № 10. – 1984.*
9. *Путевые заметки Эрика Лассоты, отправленного римским императором Рудольфом П к запорожцам в 1954 г. / Перевод и примечания Ф.Бруна. – Спб., 1873.*
10. *Крип'якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін. – Львів, 1992.*
11. *Халимоненко Г.І. Тюркізми в термінології стратегії й тактики війська Запорозького / Г.І. Халимоненко //Українське мовознавство. – К., 1992. – № 9.*
12. *Цитується за: Туровська Л.В. Військові звання та посади в Україні. – К. – Ірпінь, 2005. – С. 62–63.*
13. *Цитується за: Щоденник Еріха Лясоти зі Стеблева //Запорозька старовина. Спеціальний випуск. – К. – Запоріжжя, 2003. – С. 260.*
14. *Цитується за: Словарь украинского языка под редакцией Б.Д. Гринченко. – К., 1909. – С. 91.*
15. *Словник української мови. – К., 1970 – 1979. – Т. I – X. – Т. X. – 1979.*
16. *Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина ХVІІ – ХVІІІ ст.) / В.В. Панашенко – К., 1995.*
17. *Ганичев П.П. Воинские звания / П.П. Ганичев. – М., 1989.*

© Тамара ВРОНСКАЯ

ИСТОРИЧЕСКАЯ СПРАВКА ОТНОСИТЕЛЬНО СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ВОЕННОГО ЭТИКЕТА В ВООРУЖЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЯХ УКРАИНЫ

Рассматриваются становление и развитие военного этикета в вооруженных формированиях Украины от времени Старокиевского государства по нынешний день. Акцентируется внимание на объективных и субъективных факторах, обусловивших изменения военной лексики в каждый из периодов. Подчеркивается, что с приобретением Украиной независимости в силовых структурах Украины создаются все условия для утверждения государственных стандартов военной терминологии.

Ключевые слова: вооруженные формирования, военный этикет, военная терминология, товарищ, господин.

© Tamara VRONS'KA

HISTORICAL BACKGROUND AS TO THE PROCESS OF BECOMING AND DEVELOPMENT OF MILITARY ETIQUETTE IN ARMED FORMATIONS OF UKRAINE

It is reviewed the stabilizing and development of military etiquette in armed formations of Ukraine from era of Starokyivskaya State until today. It is marked by the seven stages in becoming of military vocabulary and peculiar military lexemes are shown.

It is noted that in the period of Old Rus State the first military ranks had appeared: tysyatskies, sotskies, voyevodas, swordsmen. This military vocabulary is typical for Lithuanian-Rus State.

With the development of Cossack State there is a need in the improvement of military terminology. In particular, the following lexemes as master, comrade and etc. appear.

The distribution of Ukrainian lands between the Russian and Austro-Hungarian empires led to the usage of the Russian and Austrian military terminology in Ukraine accordingly.

Attention is focused on the fact that in the period of Ukrainian national liberation struggle of 1917 – 1921 the resuscitation of national military tradition is traced. It is noted that the regular military formations during the Second World War had used as common and also particularized terminology.

The conditions for establishment of national standards of military terminology have been created in power structures of Ukraine only when Ukraine has gained its independence.

Keywords: armed formations, military etiquette, military terminology, comrade, master.